

42. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Нью-Йорк: УВАН, 1955. – 504 с.
43. Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903-1928 роки. – К.: Темпора, 2010. – 384 с.
44. Барвінський О. Спомини з мого життя / Барвінський Олександр. – Ч. 1 - 2. – Нью-Йорк - К., «Смолооскип», 2004. – 528 с.
45. Гонюкова Л.В. Спогади Софії Русової // Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С. 133-138.
46. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля: Воспоминания [Текст] [Архив русской революции: В 22 т. – Т. 21-22]. – М.: Терра, 1993. – 472 с., 424 с. – (Русский архив).

Иваницкая С. Г. Александр Русов в индивидуальных воспоминаниях и коллективной памяти представителей украинской либерально-народнической элиты начала XX века

Целью статьи является реконструкция образа А. А. Русова в индивидуальной и коллективной памяти представителей украинской либерально-народнической элиты начала XX в. на основании публицистических, мемуарных и эпистолярных источников. Автор рассматривает национальную либерально-народническую элиту как «воображаемую общность», которая для формирования коллективной идентичности нуждалась в «изобретение традиций», творила «места памяти», канонизировала «знаковые» фигуры украинского движения.

Ключевые слова: А.А. Русов, С.Ф. Русова, П.Я. Стебницький, И.Л Шраг, Ф.К. Вовк (Волков), В.П. Науменко, С.А. Ефремов, А.Г. Лотоцкий, Е.Х. Чикаленко, М.С. Грушевский, Д.И. Дорошенко, А.Г. Барвинский, И.И. Петрункевич, мемориальный сборник, идентичность, память, элита

Ivanitskaya S.G. Alexander Rusov in individual memories and collective memory of the Ukrainian liberal-populist elites of the early twentieth century

The purpose of the article is reconstruction of the image of Alexander Rusov in individual and collective memory of the Ukrainian liberal-populist elites of the early twentieth century, which based on the publicistic, memoirs and epistolary sources. Author examines national liberal-populist elite as «imagined community», which for to form a collective identity is need of the «invention of tradition», of the creation «places of memory» and the canonization «symbolic» leaders of the Ukrainian movement.

Keywords: A.A. Rusov, S.F. Rusova, P.Y. Stebnitskiy, I.L. Schrag, F.K. Vovk, V.P. Naumenko, S.A. Yefremov, A.G. Lototsky, E.H. Chykalenko, M.S. Hrushevsky, D.I. Doroshenko, O.G. Barvinsky, I.I. Petrunkevich, a memorial collection, identity, memory, elite

УДК 930.2

В. Б. Звагельський

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОХОДУ ОЛЬГОВИЧІВ НАВЕСНІ 1185 р. (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

Розглядаються дослідження географічних реалій походу сіверських полків у Половецький Степ навесні 1185 р. Ця кампанія Ольговичів, що оспівана у “Слові о полку Ігоревім” та детально описана у давньоруських літописах, понад два століття привертає увагу вчених, втім у ній ще залишається багато актуальних питань. Пропонується ширше залучати дані різних хронологічних періодів та суміжних наукових дисциплін, у першу чергу – археології та топоніміки.

Ключові слова: “Слово о полку Ігоревім”, історіографія, історична географія, Каяла, Шеломянь, Південна Русь.

За час дослідження “Слова о полку Ігоревім” вченими зроблено надзвичайно багато. Зауважимо, що йдеться не лише про питання, безпосередньо пов’язані з геніальним твором, а про цілий напрям в історичних науках, літературознавстві, лінгвістиці. З’явилася нова специфічна галузь наукових досліджень, що об’єднує зусилля фахівців різних дисциплін – від істориків і філологів, географів та астрономів до біологів та метеорологів. Ця галузь дістала дещо умовну назву “Словознавство”.

Утім ще залишається багато нез’ясованого і суперечливого, зокрема: локальні, суто лінгвістичні нюанси, тлумачення окремих лексем і конструкцій; переконливе роз’яснення малозрозумілих, “зіпсованих” фрагментів тексту; зрештою, розкриття його “темних місць”. Крім наведених, актуальними також є важливі проблеми авторства, часу, місця і мети створення “Слова”, мети самого походу, оспіваного в ньому.

Дуже далекими від розв’язання є і питання історико-географічного та військового характеру, насамперед, про кількість і склад військ, маршрут походу, місця битви та загибелі русичів, локалізацію деяких географічних об’єктів. З проблемою маршруту пов’язані також питання швидкості і хронології пересування, встановлення дат ключових подій, зрештою – внутрішнього, (перейславсько-сіверського) і зовнішнього (русько-половецького), кордонів.

Отже, містить “Слово” ще цілу низку загадок, що не дають заспокоїтися дослідницькій думці. Стрижнем досить розгалуженого і композиційно складного сюжету є похід сіверських полків під проводом новгород-сіверського князя Ігоря Святославича чернігівської династії Ольговичів. Встановлення місць розташування географічних реалій маршруту полку Ігорєва, і є однією з найбільш важливих проблем Словознавства.

Географії походу Ігоря Святославича присвячено низку спеціальних публікацій, приділено їй увагу й у працях, де розглядаються інші проблеми. Мета даної статті – здійснити стислий огляд історії дослідження маршруту походу 1185 р.

Крім власне “Слова”, ці події детально описані в Іпатіївському [1] та Лаврентіївському [2] літописах, “Истории Российской” В. М. Татищева [3]. Зазначені твори є основним і фактично єдиним комплексом писемної інформації про цей похід.

Історія дослідження маршруту Ігоревих полків розпочалася майже одночасно з виданням 1800 р. Так, питаннями географії походу переймалися вже перші видавці пам’ятки, намагаючись з’ясувати напрямку руху.

Однак принагідно слід зауважити, що слов’янознавства як наукової дисципліни в ті часи ще не існувало. Першим нашим медієвістам доводилося працювати у досить складних умовах, без необхідної науково-довідкової бази, що нині доступна будь-якому досліднику. Вони мусили покладатися на власний досвід та інтуїцію. Такий вимушений універсалізм (коли вчені мали бути й істориками, й філологами, й палеографами) не давав можливості спеціалізуватися в одній вузькій галузі. Доводилося братися за вирішення різних питань і часто зупинятися на півшляху. Інколи праці навіть таких поважаних вчених, як І. М. Болтін, Р. Ф. Тимківський, О. І. Єрмолаєв, З. Доленга-Ходаківський, К. Ф. Калайдович, М. М. Бантиш-Каменський, можуть сучасному читачеві видатися легковажними і навіть аматорськими. Проте саме вони закладали основи наукових підходів і методів - як історичних, так і лінгвістичних. Саме ці вчені, їхні колеги, учні та послідовники стояли біля витоків Словознавства.

Втім, ще до публікації тексту твору проводилася опосередкована робота, що стосувалася й географії походу, оспіванку у ньому. Ідеться про справжні історичні і лінгвістичні баталії, що тривали майже два століття, а подекуди відлунюють ще й сьогодні. Мається на увазі Тмутороканський камінь, відкритий у 1792 р. на Тамані. Дещо раніше (за останніми даними, на початку 80-х років XVIII ст.) було віднайдено і “Слово о полку Ігоревім”, в якому чотири рази згадується Тмуторокань. Цей збіг накладався на активну зацікавленість уряду Катерини II у додаткових аргументах на користь довічної власності на південні землі Росії, що дало поштовх до виникнення підозр у підробці спочатку каменя, а потім і самого “Слова”, і власне, започаткуванню так званої “скептичної” школи. Захищаючи свої напрацювання і розвиваючи положення вчених обох таборів, дослідники наводили нові докази, просуваючи вперед історичні дисципліни, зокрема епіграфіку, топографію, історичну географію, палеографію.

М. М. Карамзін в “Истории государства Российского” використовує текст “Слова”, у ряді випадків коментує окремі його фрагменти і, локалізуючи деякі географічні об’єкти, досить вдало визначає маршрут походу та місце битви [4].

Цікаві спостереження з різних, переважно лінгвістичних, питань у низці праць висловив О. Х. Востоков. Ще у 1810 р. він опублікував статтю, де окремо розглядав лише одне слово “Шеломянь”, вказавши на помилкове розуміння лексеми першими видавцями пам’ятки. Для тієї доби це була досить модерна ситуація. Тлумачення О. Х. Востокова і сьогодні – через 200 років – домінує, особливо у працях філологів і перекладачів. Через три з половиною десятиліття О. Х. Востоков – уже відомий вчений з незаперечним авторитетом у питаннях палеографії і епіграфіки - аргументовано висловлювався щодо Тмутороканського каменя і самого місця розташування Тмуторокані на Таманському півострові [5, с.313-314; 6, с.139].

Справжнім піонером у справі розгляду твору як історичного джерела і критичного підходу до його тексту слід вважати П. Г. Буткова. Саме його перу належать роботи, що й на сьогодні є взірцем нової методики і зваженості [7, с.34-65]. Свідченням цього є те, що у розлогіій п’ятитомній “Энциклопедии “Слова о полку Игореве” прізвище вченого згадується чи не найчастіше з-поміж інших дослідників XIX ст. [8, с.331].

П. Г. Буткову першому вдалося правильно визначити основні орієнтири походу і накреслити шлях русичів у Половецький степ. У 1821 р. вчений одним із перших удався до спроби витлумачити деякі “темні місця”, зокрема і географічні терміни (Римів, Шеломянь). Більш детально цю тенденцію він розвинув і деталізував в історичному коментарі до окремих словосполучень “Слова” у спеціальній статті (1834), де гіпотетично визначив шлях Ігоря і розташування Каяли. П. Г. Бутков досить точно окреслив терени, де відбулися події походу: верхів’я, середнє і східнє Подонцов’я.

На думку П. Г. Буткова, маршрут пролягав старою Бакаєвою дорогою, в районі сучасного м. Ізюм перетинав Сіверський Донець і прямував до Середнього Дону, де і відбулася трагічна битва на Каялі [9, с.617-628]. Характерно, що вчений не міг знати про трасу Бакаєвої дороги, оскільки документи Розрядного та Посольського приказів та інші дипломатичні та господарські матеріали XVI-XVII ст., пов’язані з освоєнням Східного Лівобережжя Московською державою, тоді ще не були введені до наукового обігу (лише через кілька десятиліть побачить світ стаття І. Д. Беляєва (1846), і ще через півстоліття почнуть видавати “Матеріали для історії колонізації і быта степної окраїни Московского государства” Д. І. Багалія та томи “Актів Московского государства” з відповідними документами. Згадки ж про цю дорогу в “Книге Большому Чертежу” не мають чіткої географічної прив’язки), але прискіпливість і ерудиція дослідника дозволили йому вийти на рівень ретроспективного моделювання і зробити правильні висновки. У цілому усі подальші наукові розвідки тією чи іншою мірою спираються на праці П. Г. Буткова.

Поважне місце у становленні історичної географії як окремої історичної дисципліни та, зокрема, у дослідженні географії походу Ігоря Святославича, належить З. Долензі-Ходаківському. Дослідник залишив велику наукову спадщину, частина якої була опублікована (вже після його смерті) у 30-40-х роках XIX ст. М. П. Погодіним. Проте окремі спостереження, що збереглися в рукописах, у тому числі у так званому “Историко-географическом словаре” та у вигляді маргіналій на сторінках “Истории” М. М. Карамзіна, уявляються цікавими і такими, що й нині не втратили актуальності [10, с.112-117, 120]: це і тлумачення

слова “Дунай”, і перспективні варіанти локалізації м. Рим, і деякі інші, не пов’язані безпосередньо з походом Ольговичів 1185 р., але такі, що яскраво демонструють непересічний талант З. Доленги-Ходаківського і викликають довіру до наведених вище [11, с.121-123].

Зверталися у своїх працях до географічного аспекту походу Ігоря Святославича В. Б. Броневський (1834) [12, с.294-295], Д. М. Дубенський (1844, 1855) [13, с.61; 14, с.1-12], М. Г. Головін (1846) та ін. Так, зокрема, М. Г. Головін першим не погодився з думкою П. Г. Буткова (щодо неї були одноставні усі дослідники), що дружини Ігоря і Всеволода зустрілися на правому березі Сіверського Донця. Вчений вважав, що Ігор перетнув Донець, вийшовши на його лівий берег, аби дістатися Оскола [15, с.43-44].

У 70-80-х роках XIX ст. виходять друком ґрунтовні дослідження М. Я. Арістова [16] і Е. В. Барсова [17; 18], переважно присвячені літературним та історико-політичним питанням “Слова”.

Розвідки П. Є. Ваденюка [19, с.51-58], О. В. Лонгінова [20], В. Коцовського [21, с.35-37] хоча й стосувалися походу, але, за винятком окремих ґрунтовно не аргументованих уточнень, перебували у річищі праць попередників.

На цьому фактично завершується перший період осмислення реалій Ігорєвого походу.

Новий період був пов’язаний з дослідженнями істориків Д. І. Багалія [22, с.239-253], П. В. Голубовського [23], В. Г. Ляскоронського, 1912) [24, с.19-64; 25, с.281-296]. З цього часу окреслюється тенденція до розробки другого етапу шляху (після Сальниці). Якщо раніше цей відрізок визначався досить приблизно, то тепер дослідники більше уваги приділяють саме шляху до Каяли й ідентифікації останньої.

Досить детально аналізуючи дані “Слова” у сукупності з інформацією літописів та розглянувши маршрут, Д. І. Багалій у цілому дотримувався попередніх версій, але дещо деталізував окремі їх положення. Так, вчений вважав, що війська, згідно з інформацією Лаврентіївського літопису, з Новгород-Сіверського рухалися на Переяславль (так до Д. І. Багалія вважали М. Я. Арістов, Е. В. Барсов, пізніше – М. Д. Пріселков), звідти – до р. Донець та р. Оскол. Битва сталася біля Калки та Кальміуса [26, с.249].

Велика заслуга у дослідженні шляхів сполучень Лівобережжя України часів Київської Русі належить істориком і географом В. Г. Ляскоронському. В його нині хрестоматійних працях проаналізовано багато питань, пов’язаних зі шляхами, якими продиралися половці і татари в Русь. Зокрема, вчений присвятив значну увагу походу Ігоря Сіверського. Він досить вдало спробував прив’язати низку географічних назв до місцевості. Наприклад, Санжарівський перевоз він прив’язує до сходу Полтавщини, а відомому літопису фразу “сняшася у Переяславля” пропонує розглядати не як вказівку на місто, а як означення кордону Переяславського князівства [27, с.289].

Праці цих вчених вигідно відрізняє досить глибоке знання місцевості, зокрема її природних та фізико-географічних особливостей, особисте знайомство з археологічними пам’ятками.

Із середини 30-х років XX ст. в художній літературі і мистецтві спостерігається зростання інтересу до історичного минулого, зокрема і до “Слова”. Це, звичайно, позначилося на науковій роботі. Виходять друком низка перекладів, багато ілюстрованих видань, ґрунтовних досліджень. Серед останніх привертає увагу стаття В. О. Афанасьєва “Вероятный путь князя Игоря Северского на половцев в 1185 году” [28, с.45-56], повністю присвячена шляху сіверських полків. Автор накреслює маршрут: Путивль – Білопілля – Суми – Белгород – Хотомля – Ізюм – р. Должик – межиріччя Білої Калитви та Бистої (на думку дослідника, Каяли). У цій статті значну увагу приділено конкретизації календарно-топографічної схеми, причому враховувалася швидкість пересування кінноти та обозу. Потрібно наголосити, що В. О. Афанасьєв розробляв другий етап шляху русичів (після Сальниці), тоді як перший – фактично дублював вже існуючі гіпотези.

У 1950 р. було опубліковане широковідоме дослідження М. В. Сібільова, що певною мірою констатує перехід до наступного періоду досліджень маршруту кампанії 1185 р. Енергійний краєзнавець і археолог, який десятки років присвятив роботі в полі на Харківщині та Донеччині, М. В. Сібільов впритул наблизився до локалізації конкретних пунктів на шляху Ігоря. По суті, він перший запропонував варіант, що ґрунтувався не лише на писемних даних, а й враховував наявність і місця розташування природних та історичних об’єктів – старих городищ, шляхів, бродів. Залучивши “Слово о полку Ігоревім”, літописну інформацію про походи Володимира Мономаха, “Книгу Большому Чертежу”, археологічні матеріали і власні натурні спостереження, М. В. Сібільов накреслив напрямок руху сіверських полків з Путивля, як і В. О. Афанасьєв, до Сум, а далі запропонував “південний варіант”: через Середню Ворсклу на Перекоп та Ізюм. Мономах, на його думку, рухався через нижні течії Сули, Хоролу, Псла та Ворскли [29, с.99-113].

З походом Мономаха ситуація в цілому не викликала заперечень, оскільки похід, що відбувався ранньою весною, досить детально описаний у літописах. Натомість географія походу Ігоря у викладі М. В. Сібільова не збігалася з усталеними науковими поглядами. Справа у тому, що більшість дослідників вважала, що перетинати названі річки у їхніх середніх течіях навесні неможливо, і скеровували війська русичів північніше – межиріччям Сейму і верхів’ями Псла та Ворскли (за давньою традицією, започаткованою ще П. Г. Бутковим), тобто Бакаєвою дорогою. Ця невелика за обсягом стаття значною мірою стала визначальною для подальших досліджень.

К. В. Кудряшов [30, с.52-66; 31, с.43-94; 32; 33], В. Г. Федоров [34], М. П. Парманін [35, с.55-59] продовжили розробку маршруту, додатково, з незначними корективами, обстоюючи “північний варіант” П. Г. Буткова. Позитивною рисою праць цих дослідників є календаризація подій, основана на розрахунках швидкості пересування військ.

В. М. Глухов у статті [36, с.22-38], що, головним чином, є критичною щодо деяких положень К. В. Кудряшова, пропонує два варіанти: 1-й – “середній”, дещо південніший за варіант М. М. Карамзіна, і 2-й – “південний”, майже за М. В. Сібільовим.

Грунтовним знанням особливостей регіону, залученням даних пізньосередньовічних джерел відрізняються праці Б. О. Рибаківа [37; 38, с.36-61; 39, с.36-43; 40, с.98-106] та М. Ф. Гетьманця [41]. Дотримуючись в цілому гіпотез В. М. Глухова та П. Г. Буткова, концепції цих дослідників відрізняються у визначенні маршруту і першого, і другого етапів шляху, і відповідно, локалізаціями Каяли.

У середині 80-х років ХХ ст. нами було запропоновано варіант першого етапу маршруту, що пролягав через середні течії Псла та Ворскли, дещо південніше варіанта М. В. Сібільова [42, с.39-41; 43, с.131-138; 44, с.10-11; 45, с.21-22].

На відзначення 800-літнього ювілею "Слова о полку Ігоревім", підготовка до якого розпочалася на початку 1980-х років, вийшла низка статей, збірників і монографій, присвячених дослідженню пам'ятки. Крім широкого кола різноманітних питань, деякі автори торкалися і географічних аспектів походу. Це, зокрема, окремі видання та монографії Г. В. Сумарукова [46], А. Л. Нікітіна [47], Д. С. Ліхачова [48], Л. Є. Махновця [49], Б. О. Рибаківа [50], І. З. Баскевича [51], І. П. Сирнева [52], В. Б. Звагельського [53].

Протягом першого десятиліття нинішнього століття світ побачило теж чимало видань, так чи інакше присвячених подіям "Слова". Це монографії Б. І. Яценка [54], І. І. Костикової [55], Ю. В. Подлипчука [56], М. Ю. Браїчевського [57], А. Ю. Чернова [58], В. П. Тимофєєва [59], С. Лєсного [60], М. Ф. Гетьманця [61; 62].

Слід також відзначити монографії відомих мовознавців Б. М. Гаспарова [63], В. Г. Скляренка [64] та А. А. Залізняка [65], спостереження яких інколи можуть докорінно змінити традиційні уявлення щодо прочитання окремих лексем, у тому числі й пов'язаних із реаліями походу.

Окреме місце у літературі з проблем досліджень "Слова" посідають роботи, безпосередньо не пов'язані з дослідженням твору та подій, у ньому описаних, а присвячених історії його відкриття, першим дослідникам та коментаторам, підготовці першої публікації. Це ґрунтовні історико-літературні та історіографічні праці Л. А. Дмитрієва [66], Ф. Я. Прийми [67], Г. М. Мойсєєвої [68], В. П. Козлова [69], Б. І. Яценка [70], що містять багато цінної інформації з неопублікованих праць, спогадів, приватного та офіційного листування учасників і свідків подій кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст.

Слід згадати також про довідникові та енциклопедичні праці, що виходили як окремі видання, як додатки або підрядкові коментарі до тексту "Слова".

Перший підрядковий коментар, оснований на матеріалах І. М. Болтіна, було вміщено у виданні 1800 р. Деякі зіставлення різних точок зору, критика існуючих версій, спроба прослідкувати певні тенденції руху наукової думки притаманні історіографічним та бібліографічним працям О. І. Смирнова, І. М. Жданова, П. В. Владимірова, М. К. Гудзія, П. Н. Беркова та ін. Ці та інші дослідження досить детально проаналізовані у розлогіх працях Ф. М. Головенченка [71; 72], викладеній у двох книжках, що фактично становлять двотомне видання і є певним підсумком 150-річного періоду вивчення твору. Переважна більшість авторів приділяла увагу художнім та лексичним особливостям твору, що певною мірою було об'єктивним віддзеркаленням ситуації.

Важливим досягненням стало видання шеститомного "Словаря-справочника "Слова о полку Ігоревім", укладеного В. Л. Виноградовою, за редакцією філологів Б. Л. Богородського, Д. С. Ліхачова, О. В. Творогова [73], що охоплює усю лексику пам'ятки і містить в якості ілюстрацій численні паралелі з інших писемних творів. Позитивним є й наведення цитат з наукових праць щодо того чи іншого слова.

Наступною була авторська праця М. Г. Булахова "Слово о полку Ігоревім" в літературі, искусстве, науке" [74]. Хоча цей "Краткий энциклопедический словарь" у заголовку має претензійне "наука", а саме видання побачило світ у мінському видавництві "Университетское", науковим його назвати можна хіба що умовно. Так, у ньому відсутні статті, пов'язані з реаліями походу: Дон, Донець, Сальниця, Сюрлій, Каяла, Путивль, Тмуторокань, Римів, Шеломянь, затемнення. Відсутні також позиція "історіографія" і, що взагалі дивно, – персоналії провідних фахівців – відомих дослідників саме географії походу: М. Я. Арістова, П. Є. Ваденюка, В. Г. Ляскоронського, М. В. Сібільова, К. В. Кудряшова, М. П. Парманіна, В. М. Глухова. Саме через персоналії вчених доцільно було б показати їхні здобутки, ідеї, гіпотези – так само, як кваліфіковано зробив це автор у персоналіях філологів.

Наступним і останнім на сьогодні було видання п'ятитомної "Энциклопедии "Слова о полку Ігоревім" [75], підготовлене колективом відомих філологів Л. А. Дмитрієва, Д. С. Ліхачова, О. В. Творогова. Ця робота вигідно відрізняється від попередньої більш широким залученням літератури та джерел, але й тут засвідчується та ж сама прикра тенденція – недостатня увага до історичних та географічних питань походу. Важлива позиція "історіографія" теж відсутня, а замість неї є невелика стаття О.В. Творогова "Исторический комментарий к "Слову", в якій знову акцентовано увагу на роботах філологічного спрямування. Ту ж саме ваду, що і у роботі М. Г. Булахова, спостерігаємо й у цьому виданні – відсутність персоналій М. Я. Арістова, П. Є. Ваденюка, В. Г. Ляскоронського та ін.

Позитивною рисою цього видання є низка статей О. Г. Боброва та Г. М. Прохорова, присвячених військовим та історико-географічним реаліям. У них наводиться також історіографія питань, хоча й неповна.

Підсумовуючи, слід наголосити, що, незважаючи на вагомі здобутки Словознавства, зокрема у дослідженні географії походу Ігоря Святославича навесні 1185 р., ще залишається низка нерозв'язаних питань. Утім, як це видно з проведеного огляду, напрями пошуків звужуються і окреслюються перспективи подальших досліджень. Однак, на нашу думку, необхідно вийти за досить обмежене коло нинішньої джерельної бази, ширше залучати нові дані, зокрема археології, топоніміки та пізньосередньовічні писемні матеріали. Такий шлях, без сумніву, є перспективним і містить багато ще неврахованого науковцями цінного матеріалу [76, с.82-90; 77, с.261-273].

Джерела та література

1. Полное собрание русских летописей : в 43 т. – М. : Изд-во вост. лит., 1962. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – 938 стб.
2. Полное собрание русских летописей : в 43 т. – М. : Изд-во вост. лит., 1962. – Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. – 540 стб.
3. Татищев В. Н. История Российская / В. Н. Татищев. – М. : Напечатана при Императорском Московском университете, 1774. – 530 с.
4. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – СПб. : В типографии Н. Греча, 1852. – Т. 3. – 507 с.
5. А. В. [Востоков А. Х.] Грамматическое замечание на одно место в “Песне о походе Игоря” / А. В. [А. Х. Востоков] // Цветник. – 1810. – №6. – С. 311-321.
6. Див. : Спасский Г. Защитникам Тмутороканского камня // Отечественные записки. – 1847. – № 10. – Отд. VIII. – С.139
7. Бутков П. Г. Нечто к Слово о полку Игореве / П. Г. Бутков // Вестник Европы. – 1821. – Ч. 121. – № 21. – С. 34-63.
8. Именной указатель // Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. – СПб., 1995. – Т. 5.
9. Бутков П. Г. О войне великого князя Святополка с Половецким князем Тугорканом в 1096 г. / П. Г. Бутков // Сын Отечества. – 1834. – Т. 46. – № 52. – С. 617-628
10. Прийма Ф. Я. “Слово о полку Игореве” в русском историко-литературном процессе первой трети XIX века / Федор Яковлевич Прийма. - Л. : Наука, 1980. – 252 с.
11. Там же.
12. Броневский В. Б. История Донского войска / В. Броневский. – СПб. : В типографии заготовления Государственных бумаг, 1834. – Ч. 1. – 320 с.
13. Дубенский Д. Н. “Слово о полку Игореве”, Святыславля пстворца старого времени”, объясненное по древним письменным памятникам магистром Д. Дубенским / Д. Н. Дубенский. - М. : Университетская типография, 1844. - LV + 316 с.
14. Дубенский Д. Н. Отметки на некоторые места “Слова о полку Игореве” / Д. Н. Дубенский // Отечественные записки. - 1855. - Т. 101. - Кн. 7. - С. 1-12.
15. Головин Н. Примечания на Слово о полку Игореве / Н. Головин. - Б. м. : Тип. Селивановского, 1846. - 104 с.
16. Аристов Н. О земле половецкой: (Историко-географический очерк) / Н. Аристов // Известия историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. - К., 1877. – 36 с.
17. Барсов Е. В. “Слово о полку Игореве” как художественный памятник Киевской дружинной Руси / Е. В. Барсов. - М. : В университетской типографии, 1887- . - Т.2. - 298 с.
18. Барсов Е. В. “Слово о полку Игореве” как художественный памятник Киевской дружинной Руси / Е. В. Барсов. - М. : В университетской типографии, 1889- . - Т.3. - 537 с.
19. Ваденюк П. Е. Где нужно искать ту реку, на берегах которой 5-го мая 1185 г. был разбит Игорь Святославич Новгородсеверский, и которая названа Каялой? / П. Е. Ваденюк // Труды III археологического съезда. – Т. 2. – К., 1878. - С.51-58.
20. Лонгинов А. В. Историческое исследование сказания о походе Северского князя Игоря Святославича на половцев в 1185 году / А. В. Лонгинов. - Одесса, 1892. - 302 с.
21. Коцовский В. Историко-литературни заметки до “Слова о полку Игоревом” / В. Коцовский. – Львов, 1893.
22. Багалеи Д. История Северной земли до половины XIV столетия / Д. Багалеи // Сборник сочинений студентов Университета св. Владимира. – К., 1882. – Вып. 4. – 324 с.
23. Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX-XIII вв. / П.В. Голубовский. – К. : В университетской типографии, 1884. – 254 с.
24. Ляскоронский В. Г. Русские походы в степи в удельно-вечное время и поход кн. Витовта на татар в 1399 г. / В.Г. Ляскоронский // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1907. – Апрель. – С.19-64.
25. Ляскоронский В. Г. Северские князья и половцы перед нашествием на Русь монголов / В. Г. Ляскоронский // Сборник статей, посвященных Д. А. Корсакову. – Казань, 1912. – С.281-296.
26. Багалеи Д. История Северной земли до половины XIV столетия / Д. И. Багалеи. – К.: Типография ун-та Св. Владимира, 1882. – 329 с.
27. Ляскоронский В. Г. Северские князья и половцы перед нашествием на Русь монголов / В. Г. Ляскоронский // Сборник статей, посвященных Д. А.Корсакову. - Казань, 1912. - С.281-296.
28. Афанасьев В. Вероятный путь князя Игоря Северского на половцев в 1185 году (критическое исследование похода по летописям и “Слову о полку Игореве”) / В. Афанасьев // Исторический журнал. – 1939. – № 6. – С. 45-56.
29. Сібільов М. В. Археологічні пам'ятки на Донці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського / М. В. Сібільов // Археологія. – Т. IV. – К., 1950.
30. Кудряшов К. В. Историко географические сведения о половецкой земле по летописным известиям о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г. / К. В. Кудряшов // Известия Государственного Географического Общества. – Л. ; М., 1937. – Т. 69. – Вып. 1. – С.52-66.
31. Кудряшов К. В. “Слово о полку Игореве” в историко-географическом освещении / К. В. Кудряшов // Слово о полку Игореве : сборник статей. – М.: Гослитмузей, 1940. – С.43-94.
32. Кудряшов К. В. Половецкая степь. Очерки исторической географии / К. В. Кудряшов. – М., 1948. – 162 с.
33. Кудряшов К. В. Про Игоря Северского, про землю Русскую. Историко-географический очерк о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г. / К. В. Кудряшов - М. : Гос. уч.-пед. изд-во Мин-ва просвещения РСФСР, 1959. - 94 с.
34. Федоров В. Г. Кто был автором “Слова о полку Игореве” и где расположена река Каяла / В. Г. Федоров. – М., 1956. – 174 с.
35. Парманин М. П. Путь Игоря Северского на половцев в 1185 году / М. П. Парманин // ТОДРЛ. – М. ; Л., 1956. – Т. 12. – С. 55-59.
36. Глухов В. М. К вопросу о пути князя Игоря в Половецкую степь / В. М. Глухов // ТОДРЛ. – М. ; Л., 1955. – Т. 11. – С. 22-38.
37. Рыбаков Б. А. “Слово о полку Игореве” и его современники / Б. А. Рыбаков. – М.наука, 1971. – 296 с.

38. Рыбаков Б. А. Историзм "Слова о полку Игореве" / Б. А. Рыбаков // История СССР. – 1985. – № 5. – С. 36-61.
39. Рыбаков Б. А. Историческая канва "Слова о полку Игореве" / Б. А. Рыбаков // Наука и жизнь. – 1986. – № 9. – С. 36-43.
40. Рыбаков Б. А. Историческая канва "Слова о полку Игореве" / Б. А. Рыбаков // Наука и жизнь. – 1986. – № 10. – С. 98-106.
41. Гетманець М. Ф. Тайна реки Каялы ("Слово о полку Игореве") / М. Ф. Гетманець. – Х. : Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те, 1982. – 144 с.
42. Звагельський В. Б. Об уточнении начального этапа маршрута Игоря Святославича на половцев / В. Б. Звагельський // "Слово о полку Игореве" и Чернигово-Северщина : тез. докл. и сообщ. науч. конф., посвященной 800-летию "Слова" / состав. и отв. за вып. П. П. Охрименко - Сумы : Сум. обл. орг. УООПИК и др., 1984. - С. 39-41.
43. Звагельський В. Б. Слідами князя Ігоря / В. Б. Звагельський // Київ. - 1985. - №7. - С. 131-138.
44. Звагельський В. Б. О цели похода Игоря Святославича весной 1185 г. в свете нынешних представлений / В. Б. Звагельський // "Слово о полку Игореве" и наша современность : тез. докл. и сообщ. науч. конф., посвященной 800-летию "Слова" / состав. и отв. за вып. П. П. Охрименко - Сумы : Сум. обл. орг. УООПИК и др., 1985. - С. 10-11.
45. Звагельський В. Б. К вопросу о движении русских войск весной 1185 г. на первом этапе пути (23 апреля - 1 мая) / В. Б. Звагельський // "Слово о полку Игореве" и Путивльщина : тез. докл. и сообщ. обл. истор.-краевед. науч. конф., посвященной 800-летию "Слова о полку Игореве" / Путивль : Сум. обл. орг. УООПИК и др., 1986. - С. 21-22.
46. Сумаруков Г. В. Кто есть кто в "Слове о полку Игореве" / Г. В. Сумаруков. - М. : Изд-во МГУ, 1983. - 142 с. (35,101)
47. Никитин А. Л. Точка зрения: Документальная повесть / А. Л. Никитин. - М. : Советский писатель, 1984. - 416 с.
48. Лихачев Д. С. "Слово о полку Игореве" и культура его времени / Д. С. Лихачев. - Л. : Худож. лит., 1985. - 352 с.
49. Махновець Л. Є. Про автора "Слова о полку Ігоревім" / Леонід Єфремович Махновець. - К. : Видавництво при Київському державному університеті, 1989. - 264 с.
50. Рыбаков Б. А. Петр Бориславич: Поиск автора "Слова о полку Игореве". - М. : Молодая Гвардия, 1991. - 286 с.
51. Баскевич И. З. "А мои те куряне - опытные воины...". Взгляд на "Слово о полку Игореве" с Курских высот / Исаак Зиновиевич Баскевич - Курск : книгоиздательство "Крона" Союза писателей России, 1993. - 46 с.
52. Сырнев И. П. Путь Игоревой рати / Иван Павлович Сырнев - М. : ЛА "Варяг", 1996. - 84 с.
53. Звагельський В. Б. Про шлях Ігоря Сіверського / В.Б.Звагельський. - Суми : Сумський державний університет, 1999. - 76 с.
54. Яценко Б. "Слово о полку Ігоревім" та його доба (Комплексне дослідження) / Борис Яценко. - К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2000. - 256 с.
55. Костікова І. І. "Слово о полку Ігоревім" у сучасних дослідженнях / І. І. Костікова. – Х. : Харківський держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2001. - 152 с.
56. Подлипчук Ю. В. "Слово о полку Игореве" : научный перевод и комментарий. – М. : Наука, 2004. – 328 с.
57. Брайчевський М. Ю. Автор "Слова о полку Ігоревім" та культура Київської Русі / М. Ю. Брайчевський. – К. : Фенікс, 2005. – 552 с.
58. Чернов А. Ю. Хроники изначного времени. "Слово о полку Игореве": текст и его окрестности / А. Ю. Чернов. – СПб. : Вита Нова, 2006. – 480 с.
59. Тимофеев В. П. Другое Слово о полку Игореве / В. П. Тимофеев. – М. : Вече, 2007. – 432 с.
60. Лесной Сергей. Златое слово Руси. Крах антирусских наветов / Сергей Лесной. – М. : Алгоритм, 2008. – 304 с.
61. Гетманець М. Ф. Тайна реки Каялы / М. Ф. Гетманець. – 3-е изд., перераб. и доп. – Харьков : Вища шк., 2003. – 224 с.
62. Гетьманець М. Ф. Слово о полку Ігоревім. Статті / Михайло Федосійович Гетьманець. - Х. : Мачулін, 2008. - 148 с.
63. Гаспаров Б. М. Поэтика "Слова о полку Игореве" / Б. М. Гаспаров. – М. : Аграф, 2000. – 608 с.
64. Скляренко В. Г. "Темні місця" в "Слові о полку Ігоревім" / В. Г. Скляренко. – К. : Довіра, 2003. – 147 с.
65. Зализняк А. А. «Слово о полку Игореве»: взгляд лингвиста / А. А. Зализняк ; Институт славяноведения РАН. – Изд. 3-е, доп. – М. : Рукописные памятники Древней Руси, 2008. – 480 с.
66. Дмитриев Л. А. История первого издания "Слова о полку Игореве" / Л. А. Дмитриев. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1960. – 376 с.
67. Прийма Ф. Я. "Слово о полку Игореве" в русском историко-литературном процессе первой трети XIX века / Ф. Я. Прийма. – Л. : Наука, 1980. – 252 с.
68. Моисеева Г. Н. Спасо-Ярославский хронограф и "Слово о полку Игореве" / Г. Н. Моисеева ; отв. ред. Ф. Я. Прийма ; АН СССР, Ин-т рус. литературы (Пушкинский Дом). – 2-е изд., доп. и перераб. – Л. : Наука, 1984. – 150 с.
69. Козлов В. П. Кружок А.И.Мусина-Пушкина и "Слово о полку Игореве". Новые страницы истории древнерусской поэмы в XVIII в. / В. П. Козлов. – М. : Наука, 1988. – 272 с.
70. Яценко Борис. Історія першого видання "Слова о полку Ігоревім" / Борис Яценко. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – 320 с.
71. Головенченко Ф. М. "Слово о полку Игореве": Историко-литературный и библиографический очерк / Ф.М. Головенченко. – М. : Изд-во МГПИ им. В.И. Ленина, 1955. – 486 с.
72. Головенченко Ф. М. "Слово о полку Игореве": Библиографический очерк. Перевод. Пояснения к тексту и переводу / Ф.М. Головенченко ; под ред. А. В. Позднеева. – М. : Изд-во Московского заочного пединститута, 1963. – 358 с.
73. Словарь-справочник "Слова о полку Игореве" / сост. В. Л. Виноградова. – М., Л. : Наука, 1965–1984. – Вып. 1–6.
74. Булахов М. Г. "Слово о полку Игореве" в литературе, искусстве, науке: Краткий энциклопедический словарь / М.Г. Булахов ; под ред. Л. А. Дмитриева. – Минск: Універсітэцкае, 1989. – 248 с.
75. Энциклопедия "Слова о полку Игореве" : в 5 т. / Рос. акад. наук. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом ; ред. кол. : Л.А. Дмитриев, Д. С. Лихачев, С. А. Семячко, О. В. Творогов (отв. ред.)) – СПб. : Дмитрий Буланин, 1995.
76. Звагельський В. Б. Про забуту середньовічну дорогу з Посейм'я у Подонцов'я / В. Б. Звагельський // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 13. – № 906. – Харків, 2010. – С.82-90.
77. Звагельський В. Б. Каяла у "Слові о полку Ігоревім" (До 825-річчя геніального твору) / В. Б. Звагельський // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (історичні науки). – № 19 (206). – Луганськ : Вид-во ЛНУ, 2010. – С.261-273.

Звагельский В. Б. Историко-географические проблемы в исследованиях похода Ольговичей весной 1185 г. (историографический аспект)

Рассматриваются исследования географических реалий похода северских полков в Половецкую Степь весной 1185 г. Эта кампания Ольговичей, воспетая в "Слове о полку Игореве" и подробно описанная в древнерусских летописях, более двух веков привлекает внимание ученых, однако в ней еще остается много актуальных вопросов. Предлагается шире использовать данные разных хронологических периодов и смежных научных дисциплин, в первую очередь, археологии и топонимики.

Ключевые слова: "Слово о полку Игореве", историография, историческая география, Каяла, Шеломянь, Южная Русь.

Zvagelskiy V. B. The historical-geographic problems in research of Olgoviches' campaign in spring 1185 (historiography aspect)

This work is devoted to the geographical problems of Siversky troops' campaign to the Polovets Steppe in spring 1185. This campaign of Olgoviches, praised in "The Song of Igor's campaign" and described in details in the ancient Russian annals, more than two centuries attracts attention of scientists, but many actual questions still remain. The author suggests using data of different chronological periods and the scientific disciplines, foremost archaeology and toponymy.

Keywords: "The Song of Igor's campaign", historiography, historical geography, Kayala, Shelomyan, South Russ.

УДК 930.253:291.68(477.5)"180/184"

Я. А. Івлєва

КАРТОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ТАВРІЙСЬКИХ ДУХОБОРІВ І МОЛОКАН У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Розглянуто картографічні джерела з історії духоборів і молокан Таврійської губернії. Охарактеризовано зібрання планів поселень сектантів у архівних фондах, розкрито їхню специфіку та інформаційний потенціал.

Ключові слова: архівний документ, картографічне джерело, план поселення, секта, духобори, молокани, Таврійська губернія.

Картографічні джерела є надзвичайно важливими для історика. При цьому особливу значущість вони набувають в краєзнавчих дослідженнях. Однак сьогодні історики-краєзнавці часто оминають увагою ці важливі історичні джерела, а якщо й залучають їх до своїх досліджень, то лише як допоміжний матеріал для ілюстрації зроблених висновків. Такий низький рівень використання картографічних джерел в практиці наукових досліджень потребує посилення уваги істориків до цих важливих документів, які завдяки своїй здатності концентрувати різноманітну інформацію про певний процес або явище є самостійними історичними джерелами. Яскраво простежується це на прикладі історії таврійських сектантів у першій половині ХІХ ст. З цього часу збереглося багато карт і планів поселень духоборів і молокан, які не тільки ілюструють місця локалізації поселень, а й проливають світло на деякі аспекти їхнього життя та діяльності в губернії.

На жаль, значення картографічних джерел для історії таврійських духоборів і молокан спеціально істориками і джерелознавцями не вивчалось, а практично вся увага дослідників була зосереджена на законодавчих і справочних документах. Власне історії таврійських сект приділили увагу сучасні дослідники Н.М. Буланова, яка розглянула причини та хід міграцій таврійських духоборів [1]; І.І. Лиман, який проаналізував вчення та обрядовість духоборів [2], практику взаємин їх з православними [3] та ін.

Метою даної розвідки є окреслення кола картографічних джерел з історії таврійських духоборів і молокан, виявлення їхніх особливостей та інформаційних можливостей для реконструкції історії православного сектантства в губернії у першій половині ХІХ ст.

Комплекс картографічних джерел з історії духоборів і молокан Таврійської губернії формують справи фондів Державного архіву Херсонської області (далі ДАХО) і Російського державного історичного архіву (далі РДІА). Документи представлені здебільшого планами сектантських поселень, компактно розташованих на півночі губернії. Під планом розуміється креслення, що зображує в умовних знаках на площині частину земної поверхні з поселеннями та вигляд зверху окремих частин поселень. Плани включають описи місцевості, розташовані поблизу дороги і річки, інші поселення тощо. Більшість цих матеріалів досі залишалася поза пильною увагою істориків і не була введена до наукового обігу.

У фонді Колекції планів і креслень установ Міністерства імператорського двору РДІА (ф. 485) зберігається лише один план землі над річкою Молочною [4]. Значного інформаційного навантаження він не несе, однак за своєю хронологією документ є найбільш раннім з усіх виявлених картографічних джерел – він датований початком ХІХ ст.

Більшість картографічних джерел з історії таврійських сектантів першої половини ХІХ ст. зберігається в ДАХО, оскільки у 1802 р. лівобережна частина Херсонщини – Дніпровський і частково Мелітопольський повіти – увійшла до складу Таврійської губернії. Загалом архів включає понад 3,3 тис. фондів, які нараховують близько 800 тис. справ з документами місцевих інституцій та установ. Найбільш важливими для нашої проблематики є справи Херсонської губернської креслярні, фонд якої є цінним для вивчення